

УДК 94(498):327(410)“1918/1919”

DOI: <https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189333>

Олександр Демченко

orcid.org/0000-0002-9189-2846

кандидат історичних наук

доцент кафедри нової та новітньої історії

Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

(Україна, Одеса)

AlexMaximus@ukr.net

«ДОБРУДЖАНСЬКЕ ПИТАННЯ» В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РУМУНІЇ ТА ПОЗИЦІЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРІОД РОБОТИ ПАРИЗЬКОЇ МИРНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ (1918–1919)

Анотація

У представленій статті автором висвітлюються основні вектори зовнішньої політики Румунії щодо Південної Добруджі в 1918–1919 рр. Проаналізовано і визначено спроби Бухаресту збільшити території за рахунок територій сусідніх держав. Відображена діяльність та боротьба румунських дипломатів в напрямку збільшення територіальних надбань Румунії в період роботи Паризької мирної конференції, коли держави-переможниці підтримали приєднання до балканських держав низки болгарських територій.. Розглядається підготовка та підписання Нейїського мирного договору. В статті підкреслюється, що румунські політики і дипломати були непоступливими щодо пом'якшення умов мирного договору з Болгарією, зокрема щодо питання статусу Південної Добруджі, який на той час готувався в Парижі. Для цього використовували всі сили та можливості для того, щоб прихилити на бік максимальної підтримки румунських національних інтересів якомога більше реальних учасників мирних домовленостей, зокрема Велику Британію. Антиболгарська пропаганда і агітація, яка розгорнулася в Великій Британії, суттєво посприяли вирішенню всіх цих питань. У статті подана характеристика відношення британських державних діячів до Румунії одразу після закінчення війни, напередодні і в час робо-

ти Паризької мирної конференції. Аналізуючи позицію Великої Британії відносно питання статусу Південної Добруджі в цей період, автор констатує, що вона була двоякою та непередбачливою. Розкрито складне становище Румунії в системі міжнародних відносин після закінчення Першої світової війни, з якою країни-переможниці будували свої стосунки методом поступок, скоригувавши на її користь Нейїський мирний договір. Після війни за безпосереднього сприяння Лондону та Парижу Румунія перетворилась на велику чорноморську та балканську державу.

Ключові слова: добруджанське питання, Румунія, Болгарія, Велика Британія, Паризька мирна конференція.

Olexandr Demchenko

orcid.org/0000-0002-9189-2846

PhD, associate professor, Faculty of History and Philosophy

Odessa I. I. Mechnikov National University

(Ukraine, Odessa)

AlexMaximus@ukr.net

«DOBRUDJA QUESTION» IN FOREIGN POLICY OF ROMANIA AND POSITION OF THE GREAT BRITAIN EVE OF AND DURING A PERIOD WORK PARIS PEACE CONFERENCE (1918–1919)

Summary

In the presented article the author highlights the main direction of its foreign policy Romania on Southern Dobrudja lands at the end of the First World War and the period of the Paris Peace Conference (1918–1919). The article highlights the work and the struggle for peace with the Balkan states of Romania and Britain politicians, diplomats and civil society towards preserving peaceful relations in the period of operation of the Paris Peace Conference. The most radical departure from the principle of national self-determination which practiced Foreign-Office came in relation to Romania's frontier with Bulgaria. The tasks are to characterize the content of the work of the Romanian diplomatic commission in the direction of the defending the rights to South Dobrudja and the determination of the position of Great Britain as for territorial independence of the region. The main thesis of the

article is that after First World War Romania sought to large an alliance with t least on of the Great Powers in case of an attack on South Dobrudja, in this sense, Romania's diplomatic success was only partial. The Romanian government realized that only the permission of the Great Powers, such as Great Britain, would strength its presence in the region.

The Great Britain treated ambiguously towards such aspirations of Romania. For the first, Foreign Office was not forgotten for Bucharest the separate peace with the Central Powers in 1918. For the second, Britain diplomatic and military mission at Southern Dobrudja did not take the politics of the terror of Romanian in Bessarabia. The Great Britain provided a summary of the position in Southern Dobrudja: provisional British military occupation is the only possible solution for the moment, in spite of the unrest this causes to the Rumanian Government.

From the first of the being in Paris, the Romanian diplomats were sound-ed actively the question how the Great Britain and France would see the future status of Southern Dobrudja. The Romanian demand for Southern Dobrudja was strongly citing national self-determination and protecting peace in Balkan. Most in the British delegation hoped that this could be agreed. However, the British and French refused absolutely to compel an ally to surrender territory to an enemy. The decision, British politics believed, lay with Romania: such readjustment could only be made after friendly conversations with the Rumanian Government. It is important that the Rumanian politics themselves should be a consenting party to the cession of Southern Dobrudja and that Romanians should not be left with the feeling that they have been robbed by their Allies to placate their enemies.

In the Parice Peace Conference Foreign Office took the legalistic view that, because Southern Dobrudja was secured by Romania before the war, its future was beyond the remit of the Peace Conference. The Britain Commission stated in its projects that it was not authorized to recommend a modification of the frontier which would involve the cession to an enemy State of a territory forming *de facto et de jure* an integral part of an Allied State.

The Romanians, angry about losing part of the Banat, never offered to give up Southern Dobrudja. The Americans pushed their view in the Council of Heads of Delegations between July and November, but the British were unyielding. The issue was not even mentioned in the Treaty of Neuilly with Bulgaria in November. Thus, in the words of a member of the Bulgarian Delegation, the settlement proclaimed the principle that no land can be claimed from the victors. It has been argued here that Bucharest gained territory not because of the wartime treaty that promised her so much, and not because of the dubious diplomatic skills of Romanian delegation, but because the Roma-

nians had a strong case and it was effectively presented by Romanophiles like Britain delegation. There was one other reason, however, that tended to shine its harsh light on every issue, the simple idea that these people are our friends and those are our enemies. This was stated most starkly and frequently by the French, but it was also evident in the British unwillingness to coerce the Romanians over Southern Dobrudja.

The consequence of making a settlement which dealt severely with losers was that they became revisionist and eventually allied themselves with those who would undo the hated treaties. Romania remains much bigger than she was in 1918, but the settlement that created Greater Romania did not survive the vengeance of its enemies.

Key words: Dobrudja question, Romania, Bulgaria, the Great Britain, the Paris Peace Conference.

Постановка проблеми. Події 1918–1919 рр., пов’язані з розпадом імперій в Центральній та Південно-Східній Європі, і утворенням на їх теренах низки незалежних державних формувань, докорінно змінили співвідношення сил на глобальному та регіональному рівнях, їх якісну та кількісну складову внаслідок появи нових політичних, економічних та військових гравців. Для держав переможниць і переможених, потужним фактором їх зовнішньополітичних зусиль стало прагнення щодо визначення власного територіального статусу, закріплення його в нормативних межах нового світового та регіонального устрою.

Одним із найпомітніших гравців у басейні Чорного моря після Великої Війни 1914–1918 рр. стала Румунія. Зовнішньополітичні ініціативи Бухареста у політичній та геостратегічній сферах були спрямовані не лише на зміцнення стабільності у При-

чорномор'ї, але й на перетворення Румунії на впливового чинника регіонального розвитку, реалізації проекту «Велика Румунія» за рахунок затвердження на Паризькій мирній конференції за собою територій держав сусідів окупованих в роки війни. Враховуючи спільність багатьох факторів політичного та економічного характеру, притаманних Румунії та Україні, дослідження чорноморського регіонального аспекту зовнішньої політики Бухаресту в 1918–1919 рр. та його відносини з провідною світовою державою Великою Британією, сприятиме налагодженню більш масштабної та ефективної взаємодії України з державами Чорномор'я та світовими акторами у сферах, що представляють обопільний інтерес.

Аналіз досліджень. Тема «добруджанського питання» знайшла своє відображення ще в публікаціях безпосередніх учасників подій післявоєнного мирного врегулювання. Зокрема експерт та секретар британської делегації на Паризькій мирній конференції Г. Нікольсон висловлював проімперське консервативне бачення подій на Балканах в 1919 році, йому опонував барон Н. Бакстон. В подальшому до аналізу цієї тематики долучалися румунські та болгарські дослідники, які зі своїх національних позицій, часто протилежних одна одній, оцінювали добруджанську проблематику. Військово-політична ситуація навколо територіальної належності

Південної Добруджі відображена у роботах болгарських дослідниць А. Кузманової та Є.І. Петкової та румунських істориків В.Ф. Добрінеску й І.М. Опрі. Дослідженню зовнішньополітичної діяльності Румунії впродовж 1918–1919 рр. присвячено також публікації молдавського дослідника І. Левіта. В українській історіографії, попри значну увагу загальним проблемам зовнішньої політики Румунії в міжвоєнний період, головна увага зосереджена на Бессарабському питанні. На сьогоднішній день спостерігається тенденція до опублікування та впровадження до відкритого доступу документів зовнішньої політики Великої Британії. Означені обставини актуалізують наукову значущість дослідження балканської політики Великої Британії в період післявоєнного мирного врегулювання.

Мета статті. Проаналізувати діяльність румунської дипломатичної місії на передодні та в період Паризької мирної конференції в 1918–1919 рр. та з'ясувати вплив Великої Британії на політику балканських держав в перші повоєнні роки. Завданням є характеристика змісту роботи румунських дипломатів у відстоюванні права на Південну Добруджу та визначення позиції Великої Британії щодо територіальної належності краю.

Виклад основного матеріалу. По завершенні Великої війни 1914–1918 рр. перед державами-переможницями, зокрема Великою Британією, постав

ряд породжених війною національно-територіальних проблем, серед яких була доля Південної Добруджі. Даний історичний регіон опинився під контролем Румунії, проти чого виступила Болгарія, так як Південна Добруджа до 1913 р., та в період з травня до листопада 1918 року була болгарською провінцією. Труднощів у вирішенні даного питання додавав статус держав-претендентів на Південну Добруджу. З 1915 р. до вересня 1918 р. Болгарія перебувала в коаліції Центральних держав, у зв'язку з цим на Паризькій мирній конференції її голос не був рівноправним.

Особлива ситуація склалась в Румунії. За день до капітуляції Німеччини уряд Румунії денонсував Бухарестський договір від 7 травня 1918 р. та оголосив, що Румунія знову приєднується до Антанти. Враховуючи несприятливу для себе атмосферу, що панувала на Заході у зв'язку з підписанням Бухарестського миру, румунське керівництво побоювалось анулювання угоди з Антантою від 1916 р. Для цього були підстави. 18 листопада 1918 р. голова Форін-офісу А. Бальфур заявив в палаті громад, що після укладення мирного договору між Румунією та Центральними державами держави-союзники вважали та розцінювали Румунію як нейтральну державу (Parliament, 1918: 3171–3172).

В грудні 1918 р. посол Великої Британії в Бухаресті Дж. Барклай отримав спеціальне пояснення з

даного приводу. У телеграмі Форін-офісу зазначалось, що оскільки Румунія підписала сепаратний мир, порушивши ст.5. угоди від 17 серпня 1916 р., Лондон не вважає себе пов'язаним з даною угодою. А. Бальфур підкреслював, що незалежно від того ким буде представлена румунська делегація на мирній конференції, вона в кінцевому результаті буде осноувати свої позиції не на угоді 1916 р., а на повторному оголошенні війни Німеччині. На основі даного постулату Румунія приймала участь в мирній конференції як держава, що приєдналась до Антанти, а не як союзник, а колишні держави-союзники не мали перед нею жодних договірних зобов'язань.

Дж. Барклай же наполягав на наданні Румунії на мирній конференції в Парижі статусу союзниці. За його переконанням, будь-які труднощі з даного приводу могли б неминуче загострити повоєнну ситуацію в Румунії, яка й без цього була напруженою (Левит, 2012). Подібної позиції дотримувався і військовий міністр А. Мільнер. У своєму листі в редакцію газети «Дейлі Н'юуз» від 19 грудня 1918 р., відмічаючи роль Румунії у війні, голова військового міністерства наголошував, що Бухарест став жертвою зради російських більшовиків, в результаті чого його багаті ресурси зерна та нафти потрапили до рук Німеччини (Parlamient, 1920b: 1).

Визначаючи післявоєнний статус Румунії уряд Великої Британії переслідував завдання не допу-

стити її повне підпорядкування Франції. 25 грудня 1918 р. Форін-офіс звернувся із запитом до міністерства закордонних справ Франції, щодо позиції Парижу стосовно статусу румунського представництва на мирній конференції, при цьому наголос робився на вищезазначених наполяганнях Дж. Баркляя. Через два дні уряд Франції повідомив Форін-офіс свою згоду зарахувати Румунію до рангу держав-союзниць (Левит, 2012).

18 січня 1919 р. в Парижі розпочала роботу мирна конференція, скликана Антантою для розроблення мирних угод з переможеними державами. Болгарська делегація на чолі з прем'єром А. Стамболійським доклала чималих зусиль для збереження національно-територіальної цілісності Болгарії. Делегація ж Румунії, до складу якої входи прем'єри та міністри закордонних справ І. Бретіану, А. Вайда-Воєвод, К. Анджелеску, В. Антонеску та інші, поставила своєю метою досягнення визнання великими державами завершення державного об'єднання Румунії, зокрема повернення Південної Добруджі. Для цього румунська делегація вимагала, щоб у відповідності до угоди, укладеній в 1916 р. з Антантою, Румунія отримала на конференції рівні права з державами-переможцями. Однак, з різних причин дана вимога була відхилена, і Румунія залишилась на положенні держави, що представляла особливі інтереси (Опря, 1970: 43).

До задоволення поставлених перед державами-переможницями вимог створення «Romania mare» підключилась румунська королівська родина. 11 січня 1919 р. королева Марія, уроджена британська принцеса, звернулась з даного приводу до короля Великої Британії Георга V. В своїй відповіді британський сюзерен писав, що Румунія має всі підстави сподіватись на ратифікування мирною конференцією об'єднання територій, що не обіцялись Бухаресту в угоді від 1916 р., однак на які він мав етнічні притягання. Разом з тим Георг V зазначав, що завдяки боротьбі проти спільного ворога його уряд визнав за Румунією право приєднати ті території, що ймовірно, не були румунськими (Левит, 2012). Однією з таких територій була Південна Добруджа.

По завершенні Великої війни 1914–1918 рр. Південна Добруджа була окупована британськими військами (Бирман, 1957: 195; Temperley, 1921: 165). Із зайняттям Південної Добруджі та порту Варни Лондон забезпечував за собою надійну базу для забезпечення контролю над Чорноморськими протоками, що мали стратегічне значення для британської східної політики. В планах Форін-офісу передбачалось створення масштабної імперії на близькому Сході, що складалась би зі сфер впливу і держав Лондону. Дана імперія включала в себе регіон від Чорного моря до Гіндукушу (Middleton,

1947: 124). В даному контексті Варненський порт набував стратегічного значення.

22 листопада 1918 р. верховне союзне командування віддало наказ болгарським арміям евакуюватись з Південної Добруджі. На заміну болгарським військам прибула 26 британська піхотна дивізія (ГАРФ. Ф. 446. Оп. 2. Д. 133. Л. 6-о). Разом з британським контингентом в Південну Добруджу стали прибувати румунські жандарми, що викликало супротив зі сторони болгар. Командування британських підрозділів в Болгарії в своїх звітах зазначало, що поява румунської жандармерії супроводжувалась арештами, насиллям, висилкою. Населення, чие невдоволення зросло з початку війни, було готове чинити збройний спротив румунській адміністрації. 12 січня 1919 р. полковник британської військової місії в Софії Г. Напієр повідомляв військовоє міністерство про критичне положення в Південній Добруджі та попереджав, що ймовірно румунська жандармерія буде вимушена застосувати зброю, для стримування болгарського невдоволення (Петкова, 1988: 216).

Фактично всі британські військові на Балканах та офіційні кола в Лондоні погоджувались на необхідності уникнення подальшої ескалації народного невдоволення в Південній Добруджі. Було розроблено декілька ідей щодо способу досягнення даної мети. Згідно з військовим аташе Великої Британії в

Бухаресті генералом Дж. Грінлі, болгари Південної Добруджі бунтували у зв'язку з хибним уявленням, що румунська присутність тимчасова. Виходячи з даного положення генерал Дж. Грінлі наполягав на збільшені окупаційних військ. Схожої думки дотримувався і посол Дж. Барклай. Останній вважав, що збільшення окупаційних військ в Південній Добруджі мало відбутись за рахунок румунських підрозділів (Петкова, 1988: 216). Одразу після зайняття Варни командування британських окупаційних частин видало наказ, що забороняв місцевому населенню продаж, носіння і володіння вогнестрільною зброєю, порушники підлягали суду перед союзною військово-судовою владою.

Не всі британські військові розділяли думку про те, що покарання та збільшення окупаційних військ було шляхом для заспокоєння народного невдоволення. Частина військових була переконання, що болгарське населення заспокоїться, якщо Південна Добруджа залишиться в межах Болгарії, у той час передача даного регіону Румунії могло створити новий привід для роздору на Балканах. Засуджувалось насилля та беззаконня румунської адміністрації в Південній Добруджі і висловлювалось співчуття болгарському населенню. У своїй книзі «Балканські проблеми та європейський мир» виданій в 1919 р. голова Балканського комітету барон Н. Бакстон та його секретар С. Лійз висловлюва-

ли думку, що в Південній Добруджі має відбутись плебісцит (Baron Noel-Vuxton, Leese, 1919: 116). Після підписання мирного договору з Болгарією, при обговоренні його ратифікації в британському парламенті ідея плебісциту в Південній Добруджі була підтримана полковником Малоуном, на думку якого справедливість мала бути і для переможених (Parliament, 1920a: 1720).

Суспільна думка Великої Британії більшою мірою не сприяла Болгарії, так як вона являлась державою із ворожого табору, на котрій була покладена вся провина за війну, частину якої мала винести і Софія. Форін-офіс надав розпорядження агентству «Рейтер» заборонити своїм кореспондентам публікувати в пресі позитивні матеріали агентства про Болгарію і зачинити двері агентства для «болгарофілів». В британські колонії було направлено повідомлення продовжувати ставитись до болгар, що проживали в колоніях, як до громадян ворожої держави, незалежно від перемир'я (Петкова, 1988: 217–218). Прем'єр Д. Ллойд Джордж, голова Форін-офісу А. Бальфур, експерт з Балкан Г. Ніколсон, а також громадські діячі, у тому числі лідер лейбористів Р. Макдональд, роз'яснювали таке ставлення до Болгарії тим, що своєю участю у війні на боці Німеччини болгари затягнули її на два роки і тим самим спричинили додаткові жертви зі сторони переможців (Ллойд Джордж, 1934: 372; Никольсон, 1945: 47].

Всупереч панівній позиції в Лондоні знаходились політики, що підіймали свій голос на захист болгарського населення та його національних прав на Південну Добруджу. Так, 20 лютого 1920 р. на засіданні палати громад майор Дж. Н'юман звернувся із запитом до заступника міністра закордонних справ Р. Сесіла, чому Південна Добруджа була передана Румунії без відому та згоди мирної конференції, та проти волі населення даного краю. Даний запит підтримав депутат Дж. Кілі, додавши питання, що взагалі роблять британські війська в даній частині світу? Р. Сесіл же заявив, що врегулюванням добруджанського питання займається мирна конференція в Парижі (Parliament, 1919b: 1150–1151).

Офіційна ж політика британського уряду щодо Південної Добруджі була нестійкою та коливалась між позиціями США та Франції. Спочатку до планів Великої Британії входило залишити цей край в межах Болгарії. На засіданні Ради Десяти 1 лютого 1919 р. Д. Ллойд Джордж заявив, що він не підтримує прагнення Румунії щодо Південної Добруджі, однак його позиція була опротестована членами французької делегації та прем'єром Італії В. Орландо. Питання післявоєнних кордонів Румунії було передане для детального вивчення в спеціальну комісію з румунських та югославських справ. Дана комісія складалась з представників Франції, Великої Британії, США та Італії, всього 8 експертів, по 2 спеціаліста від зазначених держав.

10 лютого 1919 р. британські експерти представили свій проект щодо Південної Добруджі. У відповідності з проектом між Болгарією та Румунією рекомендувалось провести прикордонну межу від Дунаю на захід до Тутракан в Силістринській області Болгарії і на схід від Чорного моря до кордону встановленого в 1913 р. південніше Іланліка поблизу Констанци в Румунії. Аргументуючи передання Південної Добруджі Болгарії британські експерти заявляли, що з однієї сторони Румунія напевно боляче відреагує на дану пропозицію, однак з другої сторони в неї немає жодних претензій до даного краю за етнічним принципом, так як він заселений переважно болгарами та турками. Виняток становлять лише два міста Силістрія та Тутракан, які з метою стратегічної оборони, у будь-якому випадку мали залишатись за Румунією (Dobrinescu, 1986: 158).

Дана позиція наштовхнулась на опозицію зі сторони французької делегації, що заявила на неможливості передачі ворожій державі будь-якої території держави-союзниці. У результаті в проекті комісії зі справ Румунії та Югославії 6 квітня 1919 р. британська точка зору щодо Південної Добруджі була представлена зі значними поступками на користь Румунії. Підкреслювалось неможливість передачі ворожій державі території союзника. Однак, в разі проявлення Румунією бажання здійснити подібну

територіальну поступку за власною ініціативою, комісія надасть рекомендації щодо нового розмежування між Румунією та Болгарією, так щоб забезпечити безпеку порту Констанца та захист кордонів Румунії та Болгарії. Софія отримувала райони економічно орієнтовані на південь, в яких румунське населення було вкрай незначним в порівнянні з болгарським (Кузманова, 1983: 26).

На початку травня 1919 року внаслідок необхідності посилення гарнізонів в Туреччині, а також Єгипті Лондон розпочав передислокацію своїх підрозділів з Південної Добруджі. Перед цим британські чиновники завчасно обговорили 2 варіанти долі Південної Добруджі: 1. оголосити його нейтральною зоною; 2. передати даний край в безпосереднє розпорядження Румунії до того як буде підписано мирний договір з Болгарією. Певний час Лондон схилявся до першого варіанту, проте в результаті даний варіант було відхилено, так як за словами посла у Парижі Ф. Дербі створення нейтральної зони не передбачало достатнього рівня безпеки проти можливих безчинств (Петкова, 1988: 227). Було вирішено не припиняти союзної окупації Південної Добруджі.

Разом з тим, в уряді Великої Британії побутувала думка, що використання румунських військ могло лише посилити протиріччя в регіоні та спровокувати масовий протест. Союзні війська були готові

його зупинити, проте все ж вважалось більш доцільним уникнути подібної ситуації. Тому під тиском британської делегації в Парижі французький уповноважений в Бухаресті отримав інструкції пояснити румунському уряду, що в його інтересах не протиставляти себе союзній окупації в Південній Добруджі та уникати будь-якого приводу до невдоволення (Петкова, 1988: 227–228). Незалежно від подібних інструкцій, всупереч спротиву населення та нової хвилі протестів, меморандумів та апеляцій зі сторони добруджанських організацій, в квітні 1919 р. румунські війська були офіційно допущені в Північну Добруджу, а неофіційно, в цивільному в Південну Добруджу. В травні 1919 р. 26-а британська піхотна дивізія передислокувалась з Південної Добруджі.

Висновки. 27 листопада 1919 р. в передмісті Парижу Нейї-сюр-Сен Велика Британія разом з Францією, Італією, США та іншими державами підписали з Болгарією договір про мир за яким Південна Добруджа визнавалась за Румунією (Извори, 1992: 476; Международная политика, 1926: 400; Мир в Нейи, 1926: 21). 9 серпня 1920 р. Нейїський мирний договір вступив в силу. Таким чином британський уряд хоч із різних і навіть суперечливих позицій посприяв територіальному розширенню Румунії, перетворивши її на форпост «санітарного кордону» та бар'єр проти впливу РССР та Німеччини на Бал-

канах та Східній Європі. В Болгарії ж в результаті такого ставлення Великої Британії та її союзників міцно закріпилась ідеї ревізіонізму, однією з яких була підтримка територіальних претензій на Південну Добруджу та ряд інших втрачених територій.

Список використаних джерел і літератури

1. Бирман, 1957 – Бирман М. А. Революционная ситуация в Болгарии в 1918–1919 гг. М.: Издательство Академии наук СССР, 1957. 390 с.
2. ГАРФ – Государственный архив Российской федерации. Ф. 446. Оп. 2. Д. 133. 128 л.
3. Извори, 1992 – Извори за историята на Добруджа: 1878–1919 / Под ред. Попов Ж., Пенчиков К. София: БАН, 1992. Т.1. 545 с.
4. Кузманова, 1983 – Кузманова А. Добруджанският въпрос на Парижката мирна конференция през 1919 г. // Исторически преглед. София, 1983. №6. Р. 19–34.
5. Левит, 2012 – Левит И. Э. Бессарабский вопрос в контексте международных отношений (1919–1920 гг.). Парижская мирная конференция. URL: <http://ava.md/projects/history/016113-bessarabskii-vopros-v-kontekste-mezhdunarodnih-otnoshenii-1919-1920-gg-parizhskaya-mirnaya-konferenciya.html> (дата звернення 10. 03. 2019)
6. Ллойд Джордж, 1934 – Ллойд Джордж Д. Военные мемуары. М.: Соцэкгиз, 1934. Т.1–II. 921 с.
7. Международная политика, 1926 – Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях / Под ред. Ключникова Ю. В., Сабанина А. В. М.: Издание НКВД, 1926. Ч. II. 463 с.
8. Мир в Нейи, 1926 – Мир в Нейи / Под ред. Ключникова Ю. В., Сабанина А. В. М.: Литиздат НКВД, 1926. 247 с.
9. Никольсон, 1945 – Никольсон Г. Как делался мир в 1919 г. М.: ОГИЗ, 1945. 298 с.
10. Опря, 1970 – Опря И. М. Дипломатическая деятельность Николае Титулеску. Бухарест: Издательство Академии социалистической республики Румынии, 1970. 187 с.
11. Петкова, 1988 – Петкова Е. И. Отношението на Англия към национално-освободителното и революционното движение в Южна Добруджа // Научни трудове на Академия за обществени науки и социално управление при ЦК на БКП. София, 1988. №10. С. 208–233.

12. Baron Noel-Buxton, Leese, 1919 – Baron Noel-Buxton N., Leese Ch. Balkan problems and European peace. L.: Scribners, 1919. 135 p.
13. Dobrinescu, 1986 – Dobrinescu V.F. Relatii romano-engeleze (1914–1933). Iasi: Univ. «Al. I. Cuza», 1986. 184 s.
14. Middleton – Middleton K. Britain and Russia: an historical essay. L.: Hutchinson & CO, LTD, 1947. 238 p.
15. Parliament, 1918 – Parliament. House of Commons. The Parliamentary Debates (Hansard). House of Commons official report. 1918, November 18. L.: H.M.S.O., 1918. Ser. 5. Vol.110. Coll. 3171–3172. URL: <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1918/nov/18/roumania> (дата звернення 12. 03. 2019)
16. Parliament, 1919b – Parliament. House of Commons. The Parliamentary Debates (Hansard). House of Commons official report. 1919, February 25. L.: H.M.S.O., 1919. Ser. 5. Vol. 112. Coll. 1550–1551. URL: <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1919/feb/25/southern-dobrudja> (дата звернення 12. 03. 2019)
17. Parliament, 1919a – Parliament. House of Commons. The Parliamentary Debates (Hansard). House of Commons official report. 1919, February 20. L.: H.M.S.O., 1919. Ser. 5. Vol. 112. – Coll. 1097–1098. URL: <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1919/feb/20/dobrudja-bulgarian-population> (дата звернення 12. 03. 2019)
18. Parliament, 1920b – Parliament. House of Commons. The Parliamentary debates (Hansard). House of Commons official report. 1920, August 10. – L.: H.M.S.O., 1920. Ser. 5. Vol. 133. Coll. 253–351. URL: http://hansard.millbanksystems.com/commons/1920/aug/10/statement-by-prime-minister#S5CV0133P0_19200810_НОС_343 (дата звернення 12. 03. 2019)
19. Parliament, 1920a – Parliament. House of Commons. The Parliamentary Debates (Hansard). House of Commons official report. 1920, April 14. L.: H.M.S.O., 1920. Ser. 5. Vol.127. Coll. 1697–1757. URL: <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1920/apr/14/treaties-of-peace-austria-and-bulgaria> (дата звернення 12. 03. 2019)
20. Temperley, 1921 – Temperley H. A history of the Peace conference of Paris. L.: H. Frowde, Oxford University Press, 1921. Vol. V. 483 p.

References

1. Birman, 1957 – Birman M. A. Revoliutsyonnaya sytuatsiya v Bolhariy v 1918–1919. [Revolution situation in Bulgaria in 1918–1919]. M., 1957. 390 s.[in Russian].

2. HARF – Hosudarstvennyi arkhiv Rossyiskoi federatsyy. [Government archive of Russian Federation]. F. 446. Op. 2. D. 133. 128 l. [in Russian].
3. Yzvory, 1992 – Yzvory za ystoriyata na Dobrudzha: 1878–1919 [Sources for the history of Dobrudzha: 1878–1919] / Pod. red. Popov Zh., Penchykov K. Sofyia, 1992. T.1. 545 s. [in Bulgarian].
4. Kuzmanova, 1983 – Kuzmanova A. Dobrudzhanskyiat vopros na Paryzhkata myrna konferentsyia prez 1919 [The Dobrudzha Question of the Paris Peace Conference in 1919] // Ystoriichesky prehled. Sofyia, 1983. №6. P. 19–34. [in Bulgarian].
5. Levit, 2012 – Levyt Y.E.. Bessarabskyi vopros v kontekste mezhdunarodnykh otnoshenii (1919–1920). Paryzhskaia myrnaia konferentsiia. [The Bessarabian Question in the Context of International Relations (1919–1920). Paris Peace Conference]. [in Russian].
6. Lloyd Dzhordzh, 1934 – Lloyd Dzhordzh D. Voennye memuary. [War memories]. M., 1934. T. I–II. 921 s. [in Russian].
7. Mezhdunarodnaia polytyka, 1926 – Mezhdunarodnaia polytyka noveisheho vremeny v dohovorakh, notakh y deklaratsyiakh [International politics of modern times in treaties, notes and declarations] / Pod red. Kliuchnykova Yu. V., Sabanyina A. V. M., 1926. Ch. II. 463 s. [in Russian].
8. Mir v Neyi, 1926 – Mir v Neyi [Treaty of Neuilly] / Pod red. Klyuchnikova YU. V., Sabanina A. V. M., 1926. 247 s. [in Russian].
9. Nikol'son, 1945 – Nikol'son G. Kak delalsya mir v 1919 [Peacemaking, 1919]. M., 1945. 298 s. [in Russian].
10. Oprya, 1970 – Oprya I. M. Diplomaticeskaya deyatel'nost' Nikolaye Titulesku. [Diplomatic activity of Nicolae Titulescu]. Bukharest, 1970. 187 s. [in Russian].
11. Otnosheniето na Angliya k natsional'no-osvoboditel'noto i revolyutsion-noto dvizhenie v Yuzhna Dobrudzha [The Attitude of England to the National Liberation and Revolutionary Movement in South Dobrudzha] // Nauchni trudove na Akademiya za obshtestveni nauki i sotsial'no upravlenie pri TSK na BKP. Sofyia, 1988. №10. S. 208–233. [in Bulgarian].